

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ, ОСВІТИ

УДК 37/014(477) "1991/2001"

Н. П. Дічек ORCID ID: 0000-0002-2185-3630

ТЕНДЕНЦІЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розглянуто шкільну освітню політику України в перше десятиліття її незалежності, яка заслуговує на амбівалентну оцінку. До її позитивних тенденцій слід віднести спрямування середньої освіти в русло гуманізації, завдяки чому постійно посилювалася індивідуалізація навчально-виховного процесу та позашкільної роботи (розширення спектра зовнішньої і внутрішньо-шкільної диференціації, оновлення і розширення змісту шкільної освіти відповідно до потреб суспільства, зростання ролі психологічного компонента забезпечення індивідуального підходу до дітей і молоді). Позитивною тенденцією вважаємо невпинне надання освіті національного за духом і змістом виміру; формування нової законодавчої бази, концептуальних (теоретичних і практичних) підходів до організації роботи шкільної галузі.

Суперечливими і навіть негативними тенденціями, що проявилися в освітній політиці в 1990-і рр., є незабезпечення належного функціонування навчальних закладів внаслідок низького рівня фінансування галузі державою, формування комплексу нерозв'язаних проблем в умовах соціально-економічної кризи.

На підставі аналізу державної політики України в галузі шкільної освіти в перші роки незалежності (закони, постанови, розпорядження, інші документальні матеріали), можемо стверджувати, що основна ідея гуманізації освіти була тісно переплетена з необхідністю реалізації національної ідеї засобами навчання, виховання і соціалізації дітей та молоді. Виходячи з тези, що особистість керівника Міністерства освіти, яке є і провідником, і двигуном державної гуманітарної політики, а тому безперечно набуває значення персоналізованого чинника зрушень в освітній сфері, охарактеризовано діяльність чотирьох керівників освіти незалежної України (1991-1999).

Ключові слова: Україна, державна освітня політика, гуманізація, національна школа, міністри освіти.

Упродовж 25-років існування суверенної України вже виросло покоління, якому радянське суспільство відоме лише в наративі, однак шлях трансформацій у державі ще повен проблем і суперечностей, зокрема й в освітній галузі. Творення освітньої політики від самого початку розбудови незалежної України ґрунтувалося на ідеї, що освіта – це суспільне благо. А тому її розвиток був і лишається донині одним із ключових завдань державотворення,

© Н. П. Дічек

адже освіта впливає на всі сфери суспільно-економічного життя країни. Тому, погоджуючись із думкою українського дослідника Л. Прокопенка [54], вважаємо актуальним всебічний аналіз не лише сучасної української й зарубіжної практики визначення державою освітніх стратегій, а й глибоке дослідження вже набутого Україною досвіду в сфері державної освітньої політики. Освоєння історичного досвіду особливо доцільне в перехідні періоди (який фіксуємо нині), адже окреслюючи напрями і шляхи руху в майбутнє, нові форми і механізми життєдіяльності вкрай важливо не помилитися у виборі «фундаменту», вихідних засад подальшого творення [56].

Оскільки державна освітня політика – це «система стратегічних цілей і програмних дій державної влади з метою забезпечення функціонування та розвитку освіти» (за В. Луговим [9, 171]), вона визначається законами, які приймають Верховна Рада, Президент України, і реалізується органами державної влади (Кабінет Міністрів «здійснює» політику, Міністерство освіти і науки «бере участь у її визначенні» та «реалізації», чому на практиці сприяють органи місцевого самоврядування, заклади освіти, інші відповідні адміністративні установи) [9, 623]. Водночас освітня політика – це «сфера взаємовідносин індивідів, різних соціальних груп з метою використання владних інституцій задля реалізації своїх інтересів і потреб» (за В. Гальперіною, В. Савельєвим [12, 623]), тому необхідно брати до уваги, що у найширшому сенсі освітня політика в сучасній Україні є державно-громадською системою політичного керування та управління освітою. Розкрити саме цей аспект у сув'язі з діяльністю міністрів освіти України у галузі шкільної освіти, що припала на перше десятиріччя незалежного буття нашої країни, і є метою статті.

Різні аспекти освітньої політики суверенної України досліджували: В. Андрущенко (2010; 2014), В. Гальперіна (2003), Л. Гриневич (2015), В. Савельєв (2005; 2010) – поняттєво-категорійний апарат, теоретико-методологічні підходи; Л. Прокопенко – історико-теоретичний аспект; В. Журавський (2003) – політику у сфері вищої освіти; В. Кремень (2002; 2012; 20013), М. Михальченко (2005), Ю. Терещенко (2005) – у контексті філософії освіти і соціокультурної теорії. Діяльність Міністерства освіти України (з 2000 р. – Міністерство освіти і науки, далі у тексті МОН) та його очільників висвітлено у дослідженнях І. Лікарчука (2010), Н. Дічек (2018), питання теорії і практики управління освітою як складника освітньої політики розглядали Л. Гаєвська (2008), В. Базелюк (2014), Є. Красняков (2012; 2014), В. Луговий (2012, у співавторстві); тенденції розвитку державної освітньої політики окреслено у дослідженнях А. Вітченко (2010), С. Домбровської (2014, у контексті вищої освіти), В. Кременя (2003; 2015), Я. Мельник, О. Неживої (2015; 2017). Стан дослідженості проблеми державної освітньої політики України опрацьовувала Н. Шульга (2016).

Однак, попри вагомий напруження, проблему державно-громадського керування стратегічним розвитком шкільної освіти та участі в цьому процесі міністрів освіти в останнє десятиріччя ХХ ст. виокремлено і системно не вивчали, хоча саме тоді вперше потужно виявився вплив широких кіл громадськості на визначення напрямів розвитку шкільної освіти.

Ретроспективний аналіз освітньої політики в шкільній галузі у зазначений період почнемо зі згадки про введення в дію, згідно з Постановою ВР №1144-ХІІ від 4 червня 1991 р., Закону «Про освіту» (на той час ще УРСР), який без перебільшення вважаємо проривним кроком у демократичній розбудові освітньої галузі тогочасної України. Адже цим документом узасаднювалася державна доцільність трансформації освітньої галузі на принципах гуманізму, національних інтересів і загальнолюдських цінностей на протигагу класовим комуністичним інтересам. Так, у Статті 4 прийнятого Закону «Про освіту», ствер-

джувалося: «Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства» [12]. А серед основних принципів освіти (Стаття 6) вказувалися «гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями» [12]. З розвитком у країні демократії і зміною суспільних потреб у 1993 р., а детальніше – у 1996 р. Закон було уточнено (редаговано), й у подальшому до нього вносилися зміни й уточнення, доки він не втратив чинності із прийняттям нового Закону «Про освіту» у травні 2017 р. [13].

Наголосимо, що попри супротив комуністичної влади, домогтися прийняття Закону у 1991 р. вдалося завдяки масовому суспільному руху за національний суверенітет і національні пріоритети у всіх сферах життя, який невпинно наростав, починаючи з середини 1980-х років. Саме під впливом національно-визвольного руху (Л. Дещинський) [7], до якого входили письменники як активне ядро, вчені-історики, національно орієнтовані суспільні діячі, правозахисники (Українська Гельсінгська Спілка), чиї виступи у пресі пробуджували громадську думку й активність, сприяли розвитку національної самосвідомості, й зрушило з місця вирішення національного питання в Україні і однією з перших ареною демократичних перебудов стала загальноосвітня школа. Пояснимо цю тезу.

Так, українська письменницька спільнота, що стала на захист національної культури і української мови від невпинної русифікації, «змусила перебудову «говорити по-українському» [7], піднявши проблему звуження сфери вжитку рідної мови й ініціювавши (1988 р.) прийняття Закону про мову. Вже 28 жовтня 1989 р. було ухвалено Закон УРСР «Про мови», яким визнавалося, що «українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу. Українська РСР забезпечує українській мові статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної майбутності. Виховувати у громадян, незалежно від їхньої національної належності, розуміння соціального призначення української мови як державної в Українській РСР» [10]. Відповідно до нього було започатковано вивчення у загальноосвітній школі нових навчальних курсів народознавчого спрямування («Культура та мистецтво України», «Народознавство», «Рідний край», «Етнографія та фольклор України»), додатково відкрито 176 україномовних шкіл [47, 82].

А вже 16 липня 1990 р., під тиском широких громадських кіл з'їзд КПУ змушений був прийняти Декларацію про державний суверенітет УРСР [5], якою визнавалася самостійність республіки у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації. У частині VIII. «Культурний розвиток» зазначалося: «Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку. Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя» [5]. Таким чином, потреба захисту мови активізувала проблему конституційного проголошення суверенітету України [43], що звершилося 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України – документ про створення самостійної Української держави.

Отже, відмова від моноідеологічних імперативів і визнання національної самоідентифікації українців дали поштовх широкому громадському обговоренню ідей про

необхідність перебудови роботи загальноосвітньої школи, тому розпочалося висування й активне обговорення різних проектів нової Концепції загальноосвітньої національної школи і Закону про народну освіту УРСР [47, 83]. Багато з висунутих ідей згодом знайшли втілення у Законі «Про освіту» (1991).

У свою чергу, завдяки зусиллям української спільноти дослідників історії, на рівні Політбюро КПУ (січень 1989 р.) чи не вперше «було визнано, що чимало складних явищ і фактів (історії України – прим.) подається неповно, суперечливо, упереджено», а «вивчення історії УРСР у середніх школах та ПТУ не забезпечує формування в учнів цілісного уявлення про давню і сучасну історію України» (цит. за Л. Дещинським, [7]). У результаті було схвалено розроблення програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення та пропаганди історії України. І хоча її схвалили лише в липні 1990 р., але політичний діяч й історик, академік В. Литвин переконує: те, що робиться ґрунтовно в сфері досліджень та пропаганди історії України, є наслідком виконання згаданої програми [49, 47].

Розбудова незалежної Української держави супроводжувалася об'єктивними соціально-економічними труднощами. У перехідний період суспільство загалом й освітня галузь зокрема опинилися у кризовому стані, спостерігалася невідповідність освіти запитам особистості, суспільним потребам та світовим досягненням людства [55], що, на думку відомого психолога, академіка О. Киричука, на той час директора Інституту психології АПН України, багато у чому було зумовлено «деформацією суспільних цінностей, ... втратою зв'язку з народним корінням духовності» [49, 3].

Водночас й у самій освіті за радянських часів нагромадилися негативні явища, які незалежній Україні необхідно було подолати. Освітня сфера – це насамперед важлива соціокультурна сфера життя людей і водночас система інституцій держави, яка є «ключовим суб'єктом освітньої політики» [9, 623], тому вочевидь негаразди в соціумі не могли не відобразитися й в освіті. Чи не найістотнішим стало таке суто педагогічне кризове явище, як «відчуження школярів від учителя, від школи, а, отже, й від суспільства у цілому» [57, 3]. Аналізуючи причини відчуження, встановлені у ході вивчення тогочасного стану навчально-виховного процесу у середній школі, вчений-психолог Ю. Гільбух з'ясував, що багато у чому вони були пов'язані з незадовільним знанням учителями психічної індивідуальності своїх учнів, недостатнім володінням методами, необхідними для її пізнання, для корекції чи забезпечення прискореного особистісного розвитку школярів [57, 4].

На наше переконання, першим (оскільки фактично Закон «Про освіту» був прийнятий до офіційного проголошення суверенітету України) принципово новим, національним за духом документом про стратегічні шляхи й пріоритетні напрями реформування освітньої галузі насправді стала затверджена у листопаді 1993 р. Кабінетом Міністрів України Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). Її проект було обговорено й схвалено на 1-у з'їзді педагогічних працівників України (1992 р.). У Програмі йшлося про необхідність відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, про потребу виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, про національне відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [6]. Документ став першим ідейним орієнтиром, певним концептуальним забезпеченням подальшої роботи з оновлення і розбудови національної системи освіти.

Головною метою Програми було «визначення стратегічних напрямів розвитку освіти в умовах державної незалежності, орієнтація на національне спрямування освіти, створення такої цілісної системи безперервного навчання і виховання, яка забезпечувала б формування інтелектуального і культурного потенціалу нації» [6, 2]. Базисними принципами реалізації

Програми стали: надання освіти пріоритетного статусу в загальнодержавному вимірі, здійснення демократичної децентралізації системи освіти і забезпечення її відкритості, гуманізація і гуманітаризація навчання і виховання з орієнтацією на втілення національного компонента в зміст освіти, її безперервність і варіативність. Визначальним складником реформування освіти вказувалося оновлення її змісту і приведення його у відповідність до запитів особистості й нових потреб суспільства, а також до стандартів світового науково-педагогічного досвіду.

Таким чином, державна політика молоді Української держави в галузі освіти від самого початку спрямовувалася на створення й реалізацію можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, при цьому загальна середня освіта мала забезпечувати «всебічний розвиток дитини як цілісної особистості, її здібностей і обдарувань» [Там само]. Освітнім пріоритетом проголошувалося якнайповніше задоволення особистісних потреб людини. Вважаємо – розпочався гуманістичний поворот до людиноцентрованої освіти, підготовлений, за нашими дослідженнями [8; 58], науково-дослідницькою й освітньою спільнотою України в попередні роки.

У Програмі було проголошено й необхідність створення у «загальноосвітніх навчально-виховних закладах психологічної та соціально-педагогічної служб» [8, 58]. Організацію й забезпечення їх роботи вважали як один із основних шляхів реформування загальної середньої освіти у вимірі індивідуалізації навчання, а отже його гуманізації.

Аналіз освітніх процесів у шкільній галузі на початку 1990-х років показує значне посилення уваги з боку держави до питань, пов'язаних із задоволенням освітніх потреб дітей з психофізіологічними вадами, обдарованих дітей, дітей, які зазнали життєвих труднощів внаслідок чорнобильської катастрофи [39, 4-6]. Розвиток освітньої політики у згаданих аспектах значною мірою пов'язуємо з істотним зростанням активності наукової та освітянської спільнот і тодішнім впливом громадської думки на прийняття доленосних рішень, що є свідченням становлення державно-громадського керування розвитком освітньої галузі.

Відображення «участі у визначенні» та «реалізації» шкільної освітньої політики Міністерства народної освіти України (з 1992 р. – Міністерство освіти України) почнемо з розгляду діяльності міністра Івана Зязюна, який очолював Міністерство у контроверсійний перехідний період державного становлення – з вересня 1990 р. по травень 1992 р. [17, 11]. Оскільки І. Зязюн прийшов на посаду визнаним ученим, розробником ідей про педагогічну майстерність як невід'ємну якість вчителя (широко відомий навчальний курс «Основи педагогічної майстерності» (1987), що з-поміж інших складників передбачає вміння педагога постійно застосовувати індивідуальний підхід до учня, то прагнув розгорнути поширення і втілення таких ідей в підготовці майбутніх учителів. Думаємо, саме тому міністр народної освіти І. Зязюн опікувався проведенням теоретико-методологічних та експериментальних досліджень за програмою «Учитель» [43, 6] (1990), втім конкретних результатів їх реалізації в державних інформаційних матеріалах не знайдено.

А от розпочата за Зязюна-міністра масштабна комплексна програма пошуку, навчання і виховання обдарованих дітей і молоді «Творча обдарованість» (1990-1991) [22, 13], завдяки якій стимулювалися дослідницькі пошуки учнівської молоді, набула визнання й узаasadнила роботу творчих добровільних об'єднань школярів. Програмою передбачалися: розроблення теоретичної концепції розвитку творчої обдарованості; розширення мережі експериментальних майданчиків для апробації методів, форм і засобів навчання та виховання обдарованих дітей і молоді; розроблення, апробація та широке впровадження системи ранньої і поетапної діагностики обдарованих дітей і молоді різних вікових категорій;

розроблення змісту, методів і форм роботи з обдарованими дітьми, підготовка комплексу навчальних програм, планів, підручників, посібників для організації навчально-виховного процесу з обдарованими дітьми в різних типах загальноосвітніх навчальних закладів з урахування сучасних інформаційних технологій [Там само, 19-21].

У 1991р. Колегією Міністерства народної освіти УРСР також затвердила «Положення про Малу академію наук, наукове товариство школярів та учнівської молоді» [19, 13-18]. Надалі в діяльності міністрів-наступників цей вектор на «розвиток інтелекту, пізнавальної діяльності та творчих здібностей, самовизначення у майбутній професії» [Там само, 13] постійно підтримувався.

На час роботи І.Зязюна припадає розроблення і прийняття Міністерством комплексного плану заходів на виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 12.02.1991 р. «Про державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р.» [21, 3], що стало планом конкретних дій з посилення ролі і значущості рідної мови у діяльності школи, спрямованих на сприяння «утвердженню державності української мови в усіх навчально-виховних закладах» [Там само, 4].

Вже у вересні 1991 р. Колегією Міністерства було прийнято рішення № 8/61 «Про концепцію середньої загальноосвітньої школи України», обговорювали яку, ми зазначали вище, широкі громадські кола. У документі були «визначені головні завдання й перспективи розвитку школи, головні напрями духовного і національного її відродження: відновлення культурологічної функції школи, відображення в змісті навчання і виховання традицій національної культури, демократизація і гуманізація освіти, індивідуалізація й диференціація навчально-виховного процесу і його розвиток з урахуванням національних традицій» [23, 1]. У контексті оновлення змісту середньої освіти відповідно до Концепції національної школи за спільної участі вчених АН України, Міністерства народної освіти, Спілки письменників України було розпочато проведення конкурсів на створення нових оригінальних підручників, посібників і програм для загальноосвітніх шкіл, педінститутів [20].

Варто зауважити, що згаданій меті національного державотворення засобами освіти слугували й розроблені Міністерством у 1990 р. Концепція патріотичного й інтернаціонального виховання учнівської молоді, формування в неї національної самосвідомості [18] та Концепція естетичного розвитку учнівської молоді, у руслі якої було затверджено й створення Малих академій народних мистецтв та народознавства, які мали сприяти відновленню фольклорних традицій і ремесел [Там само, 29]. Виокремимо також розроблення Міністерством Положення про рух учнівської молоді України за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу «Моя земля – земля моїх батьків», який започаткували 1 вересня 1990 р. у всіх загальноосвітніх школах країни задля відродження серед школярів національної культури, забезпечення поглибленого вивчення історії рідного краю [18, 29].

Розширенню освітніх можливостей особи учня мало сприяти й започаткування організації загальноосвітніх навчальних закладів типу гімназій і ліцеїв (Додаток до рішення колегії №113 від 30.01.1991 р.) [20, 3-12]. І хоча про ці типи закладів вже було згадано у Законі УРСР «Про освіту» [12], Інструкцію про організацію та діяльність гімназій та ліцеїв остаточно затверджено у 1996 р. [35].

Перш ніж перейти до постаті наступника І.Зязюна на посаді міністра, підкреслимо, що в подальшому Іван Андрійович розкрився як видатний педагог-філософ, який у своїх дослідженнях поглибив розуміння сутності природи особи. Він обґрунтував, що «Особистість і Людина відрізняються тим, що перша є способом, інструментом, засобом організації досягнень другої. Перша отримує смисл і життєвість в другій» [16, 326]. Його

численні наукові дослідження формувалися в інтердисциплінарній єдності філософії, педагогіки, психології, внаслідок чого у своїх працях він піднявся до узагальнень парадигмального рівня і значення: «Освіта є життєвою необхідністю кожної людини. Лише завдяки їй уможлиблюється суспільне відтворення Людини на культурному, науковому, економічному, технологічному, ідеологічному, політичному, мистецькому, релігійному та інших рівнях. Через Людину, через її безпосередню участь у соціальному відтворенні відбувається поступ держави і її народу» [15, 288].

З травня 1992 р. (за іншими даними – з кінця лютого) по 18 листопада 1994 р. міністром освіти України працював Петро Таланчук [49]. За час його керівництва відбулися принципово важливі зрушення, спрямовані на інтенсифікацію розбудови національно орієнтованої освіти, а також зміни, прямо чи опосередковано пов'язані з посиленням процесів гуманізації освіти. Водночас наголосимо, що у ці роки в країні загострилася суспільно-економічна криза. За свідченнями академіка В. Кременя, стан освіти на той час визначали два взаємозв'язані чинники: перехідний період, у якому знаходилося українське суспільство, і системною кризою, яка охопила його. І якщо перший чинник спонукав до творення нових форм, методів і засобів навчання, то другий (насамперед фінансова скрута) гальмував нововведення у царині освіти [44, 10]. Ураховуючи це, мусимо визнати, що навіть найгуманніші за суттю новації складно реалізовувати в несприятливих фінансових і матеріальних обставинах.

Тож до запроваджених за П. Таланчука кардинальних освітніх трансформацій зараховуємо, по-перше, проголошення й започаткування експерименту з прийому молоді в 1993 р. на перший курс вищих навчальних закладів за результатами тестування за 60-бальною шкалою оцінювання [25, 3-5]. Експериментом було охоплено 300000 випускників середніх шкіл України [27, 28-29]. Він підтвердив «цілковиту придатність і досить високу ефективність тестування як методу контролю знань учнів» [Там само, 29], тому у 1994 р. колегія Міністерства освіти України затвердила Положення про порядок проведення тестування із загальноосвітніх дисциплін, яким тестування замінювало випускні іспити [28]. Таке нововведення, хоча й не було ретельно підготовлено для впровадження, відіграло свою позитивну роль і як спроба практичної гуманізації шкільного навчання, посилення індивідуального підходу до учнів, і як революційна спроба введення змін в освітню галузь. Доречно зауважити, що наступник П. Таланчука – міністр освіти України М. Згуровський вже у 1995 р. скасував тестування у випускних класах середніх загальноосвітніх шкіл (Наказ Міністерства освіти № 30 від 07.02.1995 р.). А наступник М. Згуровського міністр освіти В. Кремень у 2000 р. знову порушив питання тестування й у 2002 р. у кількох школах розпочали апробувати тестування як оцінювання здобутих знань [41]. Згодом, у 2005-2007 рр. у трансформованому й доопрацьованому вигляді, як ЗНО, система такого оцінювання навчальних досягнень таки остаточно утвердилася в українській освіті.

До гуманістично орієнтованих законотворчих починань Міністерства за П. Таланчука, що не мали попередніх аналогів, відносимо й розроблення проекту Закону «Про права дитини» [26, 30].

Ще раз наголосимо, що в перше десятиріччя незалежності освітні новації в Україні вводили на тлі кризового економічного стану, зубожіння населення, «обвалу» фінансування освіти, що перешкоджало нововведенням. По-друге, на час керівництва галуззю П. Таланчуком припало інтенсивне відкриття в Україні приватних закладів освіти – і середніх, і вищих, – тобто відбулося узаконення платної освіти, якої до того часу в Україні не існувало. І, хоча можливість існування в освітній сфері і державних, і недержавних навчальних закладів було фактично узasadнено в частині І-й пункту І-го

Статті 3 Закону «Про освіту» (1991) [12], саме з ім'ям цього міністра пов'язують діяльність приватних освітніх закладів, які, з одного боку, сприяли зовнішній диференціації навчання в школі, з іншого – пришвидшили розшарування українського соціуму за майновою ознакою.

До здобутків освітньої політики державного масштабу зараховуємо доопрацювання розробленої попередниками П. Таланчука Концепції національної системи освіти (1992) і головне – прийняття Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1993). Оголошуючи втілення в життя Програми загальнонародною, загальндержавною справою, П. Таланчук зазначив, що її «характеристика як національної не створює жодних привілеїв для української нації і передбачає задоволення національно-освітніх прав і потреб усіх етносів на терені України» [6, 2]. Як документ Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття») на роки окреслила шляхи гуманізації і розвитку освіти, орієнтованої на потреби не лише держави, а насамперед особистості.

Водночас реформування освіти збіглося в часі зі стрімким падінням рівня життя людей, зростанням бідності, недофінансуванням освіти, що ускладнювало перебудову галузі, престиж якої «різко впав» [4]. Про неналежні темпи реформування загальноосвітньої школи зазначалося й у матеріалах засідань Колегії Міністерства освіти у 1993 р. [26].

За роки діяльності П. Таланчука було розроблене «Положення про індивідуальне навчання в системі загальної середньої освіти» [24] (затверджене Наказом Міністерства освіти України № 230 від 01.07.1993 р.), в якому метою індивідуального навчання визначалося «забезпечення умов для здобуття загальної середньої освіти або задоволення інших загальноосвітніх потреб особистості з урахуванням її індивідуальних особливостей». При цьому до учнів, для яких можливе індивідуальне навчання, зараховували дітей з високими навчальними можливостями, а також тих, які «не спроможні засвоїти навчальний матеріал в обсязі базового рівня». Зауважимо, що наступники П. Таланчука продовжили розвиток освітньої політики щодо дітей з особливими освітніми потребами.

На нашу думку, гуманістично й особистісно орієнтовані погляди П. Таланчука на освіту в подальшому були реально підтверджені й утілені у створенні ним (1999) такого інноваційного для України закладу вищої освіти, як Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», де змогли навчатися молоді люди з особливими освітніми потребами.

Роки діяльності М. Згуровського як міністра освіти України (18 листопада 1994 р. – 14 січня 1999 р.) [53] характеризують як початок «системних реформ» [4, 64-65], однак переважно у галузі вищої освіти. Академік НАПН України, філософ В. Андрущенко доводить, що з 1995 р. в Україні розпочався другий етап розвитку освітньої політики, для якого характерним стало співробітництво Міністерства з Академією педагогічних наук України [2, 16].

У контексті дослідження шкільної освітньої політики найвагомим у діяльності Міністерства у 1995-1998 рр. вважаємо розроблення (і згодом прийняття) Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» (1998). До мети здійснення профтехосвіти увійшла теза про забезпечення «громадянам України, у тому числі особам з особливими освітніми потребами, а також іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, права на здобуття професійної (професійно-технічної) освіти відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, перепідготовку та підвищення кваліфікації» [14], що безперечно свідчить про узasadнення особистісного підходу в середній професійній освіті, продовження реалізації принципу гуманізації освіти.

Водночас у період діяльності міністра М. Згуровського істотної модернізації зазнала й організація навчального процесу в середній школі та зміст шкільної освіти. Для забезпечення індивідуального розвитку школярів уводилося включення до навчальних планів варіативної частини. Надзвичайно плідним видався 1995 р., протягом якого МО України розробило низку концепцій, пов'язаних з навчанням окремих шкільних предметів («Концепція безперервної базової хімічної освіти» [30]; «Концепція безперервної біологічної освіти» [31, 3-5]; «Концепція безперервної історичної освіти в Україні» [Там само, 6-8]; «Концепція шкільної математичної освіти» [39], якими передбачалися інваріантна базисна та варіативна частини навчального плану; забезпечення на різних ступенях навчання рівневої та профільної диференціації навчально-виховного процесу на основі базового змісту освіти; модульний принцип добору змісту; широка варіативність навчальних планів і навчальних програм, можливість використання різнорівневих програми для навчальних закладів різного типу; забезпечення диференційованого навчання учнів завдяки використанню різних форм і методів організації навчально-виховного процесу. Подальшого розвитку в шкільній освітній політиці України набуло й піклування про обдарованих дітей і молодь. Скажімо, рішенням колегії Міністерства освіти України № 9/5-4 від 26.06.1996 р. було затверджено «Концепцію становлення мережі середніх закладів освіти для розвитку творчої обдарованості» [37], в якій визначалися оптимальні норми кількості навчальних закладів для обдарованих дітей та алгоритм їх створення.

Тривала далі робота з відродження історико-культурних традицій українського козацтва [32], підтримки руху учнівської молоді «Моя земля – земля моїх батьків» [29].

Важливим є і започаткування Міністерством у 1995 р. всеукраїнського конкурсу «Учитель року» [34], який цілеспрямовано проводили протягом 1995-1998 навчальних років [36; 38]. Спробою підняти соціальну важливість учительської професії вважаємо затвердження цільової комплексної програми «Вчитель» [39]. Продовжилась і психологізація освіти як вияву її реальної гуманізації, про що свідчить створення у 1998 р. Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи [40].

До нових тенденцій в освітній політиці, у шкільній також, зараховуємо посилення уваги до інформатизації освіти, чому сприяв Закон України «Про Концепцію національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 року № 75/98-ВР [11], в якому підкреслювалося, що створення глобальної комп'ютерної мережі освіти та науки, як першочергове завдання інформатизації освіти, повинно стимулювати розвиток системи індивідуального неперервного навчання на основі інтелектуальних комп'ютерних і дистанційних технологій. Відповідно до цього закону в «Комплексному плані заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999-2012 роках» (затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 1999 р. № 348) зазначено необхідність створення умов для оволодіння персональним комп'ютером кожним випускником загальноосвітніх навчальних закладів (2007-2012 рр.) [48, 325].

Наступником М. Згуровського на посаді міністра освіти протягом року (14 січня 1999 – 30 грудня 1999 р.) [54] працював Валентин Олександрович Зайчук. На його каденцію припала реалізація деяких починань, розроблених попередниками, зокрема прийняття Кабінетом Міністрів України Постанови № 348 від 11.03.1999 р. «Про затвердження комплексного плану заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999-2012 роках» [50], де у рубриці «Реформування структури і змісту загальної середньої освіти» зазначалися такі нагальні освітні потреби, як «розробити проекти державних стандартів спеціальної освіти для дітей які потребують корекції розвитку» – п.18; «запровадити профільне навчання у 10-х та 11-х класах (протягом 2006-2012)» –

п.23; «забезпечити поступове введення третьої години фізкультури на тиждень у загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладах» (починаючи з 2000 р.) – п.25 [Там само]. Усі зазначені завдання були орієнтовані на задоволення потреб особистості. Наголосимо, що у згаданій постанові приділено значну увагу дітям з обмеженими можливостями фізичного і розумового розвитку (пп. 11;18; 20; 38; 39; 40; 49; 50; 51).

Водночас і наприкінці 1990-х років матеріально-економічні труднощі в освітній галузі ще не вдалося подолати, зокрема, відбувалося згортання мережі позашкільних навчально-виховних закладів, запровадження режиму суворої економії для збереження існуючого обладнання, устаткування і продовження строків їх експлуатації, невиконання планів з видання навчальної літератури, зростала заборгованість заробітної плати перед учителями. Як засвідчив аналіз архівних матеріалів засідань колегії Міністерства освіти України у 1990-х рр., здійснений М. Семеновою [52], керівництво постійно опікувалося розгортанням реформаційних процесів в освітній сфері, однак низка проблем освіти (стан мережі освітніх закладів, їх матеріально-технічне та кадрове забезпечення, низька заробітна плата освітян та її виплата з істотним запізненням) «набули хронічного характеру ... Дієвого механізму їх вирішення Міністерство освіти не створило» [52, 12].

В и с н о в к и. Шкільна освітня політика України в перше десятиріччя її незалежності заслуговує на амбівалентну оцінку: без сумніву, її позитивними тенденціями є спрямування освіти в річище гуманізації, завдяки чому постійно посилювалася індивідуалізація навчально-виховного процесу (розширення спектру зовнішньої і внутрішньошкільної диференціації, оновлення й розширення змісту шкільної освіти згідно з потребами суспільства, що інтенсивно трансформувалося, зростання ролі психологічного складника забезпечення індивідуального підходу до дітей і молоді) і позашкільної роботи; невинне надання освіти національного за духом і змістом виміру; формування нової законодавчої бази, концептуальних (теоретичних і практичних) підходів до організації роботи шкільної галузі.

До суперечливих і навіть негативних тенденцій, що виявилися в освітній політиці у 1990-ті рр., доводиться віднести незабезпечення (з різних причин, у першу чергу – внаслідок низького рівня фінансування галузі державою) належного функціонування закладів освіти, що спричинив «комплекс невирішених проблем, які залишалися не лише нерозв'язаними, а й загострювалися в умовах соціально-економічних кризових явищ» [52, 12].

На підставі аналізу державної політики України у галузі шкільної освіти у перші роки незалежності (законів, постанов, розпоряджень інших документальних матеріалів), можемо стверджувати, що провідна ідея гуманізації освіти була тісно переплетена з необхідністю реалізації національної ідеї засобами навчання, виховання і соціалізації дітей та молоді. Виходячи з тези, що особа керівника Міністерства освіти, яке є і провідником, і рушієм державної гуманітарної політики, а тому безперечно набуває значення персоналізований чинник зрушень в освітній сфері, схарактеризовано діяльність чотирьох очільників освітньої галузі незалежної України (1991-1999). Аргументовано, що І. Зязюн, який обіймав посаду міністра народної освіти у перехідний період (1990-1992), фактично розпочав у державі процес українізації шкільної освіти: створення українських шкільних підручників, утвердження державності української мови в усіх навчально-виховних закладах, прийняття комплексної програми пошуку, навчання і виховання обдарованих дітей і молоді «Творча обдарованість», узаконення діяльності учнівських Малих академій наук, Визначним вважаємо і внесок його наступника на посаді міністра П. Таланчука (1992-1994), який спромігся не лише інтенсифікувати процес українізації школи, а й

здійснив революційні кроки у напрямі його гуманізації (перша спроба заміни випускних іспитів тестування учнів). За його зусиль було прийнято (1993) стратегічну програму розвитку освітньої галузі України у XXI ст. Внесок міністра М. Згуровського пов'язаний із розширенням й індивідуалізацією змісту середньої освіти, реалізації профільного навчання, з порушенням питання про широку інформатизацію в освіті та її стандартизацію.

Тож безперечним є те, що в перше десятиріччя суверенності державну політику України було спрямовано на створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного її громадянина, виховання покоління людей, здатних оберігати і примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну та правову державу як невід'ємний складник європейської та світової спільноти. Водночас труднощі перехідного періоду і системна криза, що охопила всіх галузі суспільно-економічного життя України, спричинювали значні труднощі в освітній сфері.

Переконані: тим, хто причетний до творення освітньої політики і розвитку сучасної української школи, варто вивчати і враховувати досвід попередників, які у складні роки розбудови зуміли не лише розробити стратегічні проекти розвитку галузі, а й неухильно дотримувати національних інтересів в освіті.

1. Андрущенко В. П., Савельєв В. Л. *Освітня політика (огляд порядку денного)*. К. «МП Леся», 2010. 368 с.
2. Андрущенко В. П. *Освітня політика в умовах входження України в Європейський простір* 2014 dspace.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/942/1/3.pdf
3. *Вісник НАН України*. 2010. №1. С. 64-65.
4. Гічан К. Хто був найкращим міністром освіти в незалежній Україні. Режим доступу: <https://ua.112.ua/statji/khto-buv-naikrashchym-ministrom-osvity-v-nezalezhnii-ukraini-245204.html>
5. *Декларація про державний суверенітет України*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
6. *Державна національна програма «Освіта» : Україна XXI століття. Освіта*. 1993. № 44-46. С.1-13.
7. Дециньський Л. Є. Національно-визвольний рух в Україні у 1980-1990-х роках. Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/36050/1/2_3-13.pdf
8. Дічек Н. П. Формування особистісно орієнтованої парадигми шкільної освіти у дослідженнях українських психологів (1980-ті рр.). *Педагогіка і психологія*. 2015. № 4. С.15-29.
9. *Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень*. К., Юрінком Інтер, 2008. 1038 с.
10. *Закон «Про мови в Українській РСР»*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>
11. *Закон України «Про Національну програму інформатизації»*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/74/98-%D0%B2%D1%80/sp:max20>
12. *Закон України «Про освіту»*. Режим доступу: zakon3.rada.gov.ua/iaws/show/1060-12
13. *Закон України «Про освіту»*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
14. *Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту»*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-вр>
15. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: наук.-метод. посіб. К. МАУП, 2000.
16. Зязюн І. А. Людина в контексті гуманітарної філософії. *Професійна освіта: педагогіка і психологія : пол.-укр.; укр.-пол. [щорічник] / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало*. Ченстохов; К., 1999. Вип. № 1. С. 8-16.
17. *Іван Андрійович Зязюн : педагог, вчений, філософ : біобібліогр. покажчик / [упоряд. Штома Л.Н.; наук. ред. Н.Г. Ничкало] ; НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. 3-є вид., перероб., допов. Київ, 2017. С.11.*

18. *Інформаційний збірник* Міністерства народної освіти УРСР. 1990. №16.
19. *Інформаційний збірник* Міністерства народної освіти УРСР. 1991. № 6.
20. *Інформаційний збірник* Міністерства народної освіти України. 1991. № 11.
21. *Інформаційний збірник* Міністерства народної освіти України. 1991. №14.
22. *Інформаційний збірник* Міністерства народної освіти України. 1992. № 3.
23. *Інформаційний збірник* Міністерства народної освіти України 1992. № 4
24. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1992. № 17-18.
25. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1993. № 8.
26. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1993. № 14.
27. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1993. № 18.
28. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1994. № 8.
29. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1995. № 6.
30. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1995. № 7.
31. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1995. № 8.
32. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1995. № 11.
33. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1995. № 17.
34. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1995. № 24.
35. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1996. № 1-2.
36. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1996. № 16.
37. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1996. № 17-18.
38. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1997. № 23.
39. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1997. № 24.
40. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 1998. № 23.
41. *Інформаційний збірник* Міністерства освіти України. 2002. № 8-9.
42. Киричук О. В. Стан і перспективи розвитку практичної психології в системі народної освіти в Україні. *Психологія: Науково-методичний збірник* / Ред кол.: О.В.Киричук (відп. ред.). Київ, Освіта, 1993. Вип. 40. С. 3.
43. Кремень В. Г. Гуманістична концепція І. А. Зязюна. *Іван Андрійович Зязюн : педагог, вчений, філософ : біобібліогр. покажчик* / [упоряд. Штома Л.Н.; наук. ред. Н.Г. Ничкало] ; НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. 3-є вид., перероб., допов. Київ. Богданова А. М., 2013. С. 6.
44. Кремень В. Г. Національна освіта як соціокультурне явище. *Учитель*. 1999. № 11-12. С.10
45. Литвин В. *Політична арена України: Дійові особи та виконавці*. К., Абрис.1994. 495 с.
46. *Літературна Україна*. 1989, 31 серпня.
47. *Нариси з історії розвитку диференційованого підходу до організації навчання в українській школі (кінець 30-х – 80-ті рр. ХХ ст.)* : посібник / Кол.-в авт. : О. В. Сухомлинська, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. М. Гупан та ін. ; за заг. ред. д. п. н., проф. Н. П. Дічек. К. Пед. думка, 2017. 768 с.
48. *Освіта в Україні*. Нормативна база. 3-є вид. К. КНТ. 2007.
49. *Петро Михайлович Таланчук*. Режим доступу: <http://inventor.biz.ua/online/vol4/pdf/077.pdf>
50. *Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження комплексного плану заходів щодо розвитку загальної середньої освіти в 1999-2012 роках»* від 11.03.1999 р. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-99-%D0%BF>
51. *Прокопенко Л.* Державна освітня політика: історико-теоретичний аспект. Режим доступу: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009.../Prokopenko.pdf 2009.
52. *Семенова М. В.* Освітні процеси в Україні 90-х рр. ХХ ст.: між досягненнями та проблемами (за матеріалами колегії Міністерства освіти України). Режим доступу: file:///C:/Users/ET2221I/Downloads/Ltkp_2013_72_33.pdf
53. *Указ Президента України про звільнення М.З.Згуровського*. Режим доступу: https://ips.ligazakon.net/document/view/U017_99?an=27

54. Указ Президента України про призначення В.Зайчука. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18/99>
55. Україна в умовах незалежності. Режим доступу: <http://mestectvo.com/istoriya-ukraini/independense.html>
56. Атаманчук, Г. В. *Теория государственного управления* : курс лекций. Изд. 2-е, доп. М. Омега-Л, 2004. 584 с.
57. Гильбух Ю. З. *Учитель и психологическая служба школы*. Киев. Ин-т психологи АПН Украины, 1993. 128 с.
58. Natalia Dichek. The ways to establish the personality oriented paradigm in the Ukrainian school education (Psycho-pedagogical aspect). *The Modern Higher Education Review (International Journal)*. 2016. № 1. P. 74-83.

References

1. Andrushhenko V. P., Savel'yev V. L. *Osvitnya polity`ka (oglyad poryadku dennogo)* [Educational Policy]. К. «MP Lesya», 2010. 368 s.
2. Andrushhenko V.P. *Osvitnya polity`ka v umovax vkhodzhennya Ukrayiny` v Yevropejs`ky`j prostir* [Educational Policy politics in terms of entering the European space] 2014 dspace.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/942/1/3.pdf
3. *Visny`k NAN Ukrayiny`*. [Issue of National Academy of Ukraine]. 2010. № 1. S.64-65.
4. Gichan K. *Khto buv najkrashhy`m ministrom osvity` v nezalezhnij Ukrayini?*. [Who was the best Minister of Education in Independent Ukraine?]. *Rezhy`m dostupu: https://ua.112.ua/statji/khto-buv-naikrashchym-ministrom-osvity-v-nezalezhnii-ukraini-245204.html*
5. *Deklaraciya pro derzhavny`j suverenitet Ukrayiny`* [Declaration of State Sovereignty]. *Rezhy`m dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12*
6. *Derzhavna nacional`na programa "Osvita": Ukrayina XXI stolittya*. [The State Program "Education": Ukraine of the XXIth cen.]. *Osvita*. 1993. № 44-46. S.1-13.
7. *Deshhy`ns`ky`j L. Ye. Nacional`no-vy`zvol`ny`j rux v Ukrayini u 1980-1990-x rokax*. [National liberational Movement in Ukraine in the 1980-1990s] *Rezhy`m dostupu: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/36050/1/2_3-13.pdf*
8. *Dichek N. P. Formuvannya osoby`stisno oriyentovanoyi parady`gmy` shkil`noyi osvity` u doslidzhennyax ukrayins`ky`x psy`xologiv (1980-ti rr.)*. [Formation of the personal oriented paradigm of education in the researches of Ukrainian psychologists] *Pedagogika i psy`xologiya*. 2015. № 4. S.15-29.
9. *Ency`klopediya osvity`* [Encyclopedia of Education] / Akad. ped. nauk Ukrayiny`; golovny`j red. V. G.Kremen`. К. Yurinkom Inter, 2008.
10. *Zakon «Pro movy` v Ukrayins`kij RSR»* [Law "On Language"]. *Rezhy`m dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11*
11. *Zakon Ukrayiny` «Pro Nacional`nu programu informaty`zaciyi»*. [Law of Ukraine "About National Program Of Informatization"]. *Rezhy`m dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/74/98-%D0%B2%D1%80/sp:max20*
12. *Zakon Ukrayiny` «Pro osvitu»*. [Law of Ukraine "About Education" (1991)]. *Rezhy`m dostupu: zakon3.rada.gov.ua/iaws/show/1060-12*
13. *Zakon Ukrayiny` «Pro osvitu»*. [Law of Ukraine "About Education" (2017)]. *Rezhy`m dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19*
14. *Zakon Ukrayiny` «Pro profesijnu (profesijno-texnichnu) osvitu»*. [Law of Ukraine "About Vocational Education"]. *Rezhy`m dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103/98-vr*
15. *Zyazyun I. A. Pedagogika dobra: idealy` i realiyi: nauk.-metod.* [Pedagogy of the good: ideals and realities]. *posib. K. MAUP, 2000.*
16. *Zyazyun I. Lyudy`na v konteksti gumanitarnoyi filosofiyi*. [A person in context of humanitarian philosophy]. *Profesijna osvita: pedagogika i psy`xologiya : pol.-ukr.; ukr.-pol. [shhorichny`k] / za red. T. Levovy`cz`kogo, I. Vil`sh, I. Zyazyuna, N. Ny`chkalo. Chenstoxov; K., 1999. Vy`p. № 1. C. 8-16.*

17. *Ivan Andriyovych Zyazyun : pedagog, vchenyj, filosof : biobibliogr. pokazhchyk* [Ivan Zyazyun: the bibliography] / [uporyad. Shtoma L.N.; nauk. red. N.G. Ny`chkalov]; NAPN Ukrayiny`, In-t ped. osvity` i osvity` dorosly`x. 3 vy`d., pererob., dopov. Ky`yiv, 2017.
18. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva narodnoyi osvity` URSSR*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukr. SSR]. 1990. № 16.
19. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva narodnoyi osvity` URSSR*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukr.SSR]. 1991. № 6.
20. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva narodnoyi osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1991. № 11.
21. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva narodnoyi osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1991. № 14.
22. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva narodnoyi osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1992. № 3.
23. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva narodnoyi osvity` Ukrayiny`* [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1992. № 4
24. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1992. № 17-28.
25. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1993. № 8.
26. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1993. № 14.
27. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1993. № 18.
28. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1994. № 8.
29. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1995. № 6.
30. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1995. № 7.
31. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1995. № 8.
32. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1995. № 11.
33. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1995. № 17.
34. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1995. № 24.
35. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1996. № 1-2.
36. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1996. № 16.
37. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1996. № 17-18.
38. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1997. № 23.
39. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1997. № 24.
40. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 1998. № 23.
41. *Informacijnyj zbirnyk Ministerstva osvity` Ukrayiny`*. [The Information collection of the Ministry of Education of Ukraine]. 2002. № 8-9.

42. Kyrychuk O. V. Stan i perspektyvy rozvytku praktychnoyi psyxologiyi v sy'stemi narodnoyi osvity v Ukraini. [State and Perspectives of the practice psychology's development in Ukraine]. *Psyxologiya: Naukovo-metodychny'j zbirnyk* / Red kol.: O.V.Kyrychuk (vidp. red.). Ky'yiv, Osvita, 1993. Vy'p.40. S.3.
43. Kremen V. G. Gumanistychna koncepciya I.A.Zyazyuna. *Ivan Andrijoych Zyazyun : pedagog, vcheny'j, filosof : biobibliogr. pokazhchyk* [Humanistic concept of Ivan Zyazyun] / [uporyad. Shtoma L.N.; nauk. red. N.G. Ny'chkalo] ; NAPN Ukrayiny, In-t ped. osvity i osvity dorosly'x. 3 vy'd., pererob., dopov. Ky'yiv. Bogdanova A.M., 2013. S.6.
44. Kremen V. G. Nacionalna osvita yak sociokulturne yavy'she. [The National Education as social and cultural fenomenon]. *Uchy'tel'*. 1999. № 11-12. S.10
45. Ly'tvy'n V. *Politychna arena Ukrayiny: Dijovi osoby ta vy'konavci*. [The political scene of Ukraine: actors and performers]. K., Abry's.1994. 495 s.
46. *Literaturna Ukrayina* [The literaturical Ukraine] . 1989, 31 serpnia.
47. Nary'sy z istoriyi rozvytku dy'ferencijovanogo pidxodu do organizaciyi navchannya v ukrayins'kij shkoli (kinez' 30-x – 80-ti rr. XX st.) [Essays on the history of the development of a differentiated approach in organization of education in Ukrainian school (the end of the 1930s- the 1980s)] : posibnyk / Kol.-v avt. : O. V. Suxomlyns'ka, N. P. Dichek, L. D. Berezivs'ka, N. M. Gupan, L. V. Py'rozhenko ta in. ; za zag. red. d. p. n., prof. N. P. Dichek. Ky'yiv: Pedagogichna dumka, 2017. 768 s.
48. *Osvita v Ukrayini. Normatyvna baza*. [Education in Ukraine. Normative documents]. 3-ye vy'd. K. KNT. 2007. S.325.
49. Petro My'xajlovy'ch Talanchuk. [Petro Talanchyk]. Rezhy'm dostupu: <http://inventor.biz.ua/online/vol4/pdf/077.pdf>
50. *Postanova Kabinetu Ministriv Ukrayiny «Pro zatverdzhennya kompleksnogo planu zaxodiv shhodo rozvytku zagal'noyi seredn'oyi osvity v 1999-2012 rokax» vid 11.03.1999 r.* [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of measures for the development of school education in 1999-2012]. Rezhy'm dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348-99-%D0%BF>
51. *Prokopenko L. Derzhavna osvitnya polityka: istoryko-teoretychny'j aspekt*. [State policy in education: historical and analytical aspect]. Rezhy'm dostupu: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009.../Prokopenko.pdf 2009.
52. *Semenova M. V. Osvitni procesy v Ukrayini 90-x rr. XX st.: mizh dosyagnennyamy ta problemamy* [The Educational process in Ukraine: progress and problems] (za materialamy kolegiyi Ministerstva osvity Ukrayiny). Rezhy'm dostupu: file:///C:/Users/ET2221I/Downloads/Ltkp_2013_72_33.pdf
53. *Ukaz Prezydenta Ukrayiny pro zvil'нення M.Z.Zgurovs'kogo*. [Decree of the President of Ukraine on the resignation of M.Zgurovsky]. Rezhy'm dostupu: https://ips.ligazakon.net/document/view/U017_99?an=27
54. *Ukaz Prezydenta Ukrayiny pro pry'znachennya V.Zajchuka*. [Decree of the President of Ukraine on the appointment of V.Zaichyk]. Rezhy'm dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/18/99>
55. *Ukrayina v umovax nezalezhnosti*. [Ukraine in conditions of independence]. Rezhy'm dostupu: <http://mestectvo.com/istoriya-ukraini/independense.html>
56. *Atamanchuk, G. V. Teoryya gosudarstvennogo upravleny'a : kurs lekcy'j* [The Throry of State Administration]. Y'zd. 2-e, dop. M. Omega-L, 2004. 584 s.
57. *Gyl'bus Yu. Z. Uchy'tel' y' psyxologycheskaya sluzhba shkoly*. [Educator and the psychological service in the secondary school]. Ky'ev. Y'n-t psyxology APN Ukray'ny, 1993.
58. *Natalia Dichek. The ways to establish the personality oriented paradigm in the Ukrainian school education (Psycho-pedagogical aspect). The Modern Higher Education Review (International Journal). 2016. № 1. P. 74-83.*

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук проф. дійсн. член НАПН України О. В. Сухомлинська